

-ОЙ/-ЕЙ, што складае адпаведна 94,4% (тут і далей — даследаванне Булахава праводзілася па тэксту, змешчанаму ў 7-м томе "Русской исторической библиотеки" (Гецярбург, 1882), а не па старадрукаваным выданні).

⁷ Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мн., 1979. С. 112, 151.

⁸ Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове. С. 101.

⁹ Там жа. С. 102.

¹⁰ У адпаведнасці са статыстычным падлікам М. Г. Булахава, у "Апокрысісе" ужыта 257 форм з канчаткам -ЫЕ/-ІЕ і 93 з канчаткам -ЫИ/-ИИ (Указ. праца. С. 112–116.).

¹¹ Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І., Свяжынскі У. М. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. С. 124–125.

А. М. КЕНЬКА

ЛЁС БЕЗАСАБОВЫХ СКАЗАЎ З ЗАЛЕЖНЫМ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАМ (тыпу ст.-бел. *проставовъ выслано*) ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Сінтаксіс сучасных беларускай, рускай і ўкраінскай моў часцей за ўсё мае адзінае ці падобнае выяўленне сінтаксічных катэгорый. Індывідуальныя, уласцівыя толькі адной з трох моў, структурныя схемы словазлучэнняў і асабліва сказаў лёгка пералічыць. Аднак гэтыя індывідуальныя сінтаксічныя мадэлі маюць істотны для супастаўляльнай граматыкі характар, бо звязаны са змяненнем тыпалагічных прымет сказа ці словазлучэння. Часцей за ўсё такія разыходжанні абумоўлены рознымі арэальнымі і гістарычнымі ўмовамі развіцця моў.

У сучаснай украінскай мове адной з адметных сінтаксічных канструкцый, якая захавала рэшткі старажытнага ўжывання і цяпер адыгрывае прыметную ролю ў сінтаксісе безасабовых сказаў, з'яўляецца канструкцыя з дзеепрыметнікамі на *-но*, *-то*. Напр., *За Украіну замучено Стелана*. Галоўны член такіх сказаў выражаны прэдыкатыўнай нязменнай формай на *-но*, *-то*, якая ўзыходзіць да кароткай формы дзеепрыметніка залежнага стану сярэдняга роду. Прошлага часу. Безасабовыя канструкцыі з дзеепрыметнікамі залежнага стану на *-но*, *-то* маюць месца ва ўсіх сучасных ўсходнеславянскіх мовах. Разам з тым ва ўжыванні гэтых сказаў маюцца пэўныя разыходжанні. Звернемся да гістарычных звестак аб існаванні гэтай канструкцыі ў старажытных усходнеславянскіх мовах.

Безасабовыя сказы з дзеепрыметнікамі залежнага стану на *-но*, *-то* ва ўсходнеславянскіх мовах шырока ўжываліся ў XV–XVII стст. Асабліва часта яны сустракаюцца ў старажытнабеларускіх і старажытнаўкраінскіх помніках.

У помніках ўсходнеславянскіх моў прэдыкатыў на *-но*, *-то* мог ўжывацца з родным ці вінавальным склонам. В. І. Баркоўскі¹ вызначае заканамернасць у выбары пэўнага склона: родны склон выкарыстоўваецца, як правіла, у сказах, якія змяшчаюць у сабе элемент колькасці: *сѣна побрато возов зо два*; вінавальны склон характэрны для канструкцый, якія не маюць значэння колькасці: *Оддано нам грамоту од тебе*. Канструкцыі з дзеепрыметнікамі прошлага часу залежнага стану з родным і вінавальным склонам фарміраваліся дзякуючы таму, што пры дзеепрыметніку стала магчымай пастаноўка прамога дапаўнення. Суб'ект стану паступова пачаў мысліцца як аб'ект, на які гэтае дзеянне накіравана і які захоўвае вынік гэтага дзеяння.

Фарміраванне канструкцый з дзеепрыметнікамі на *-но*, *-то* і акузатывам ці генітывам праходзіла па-рознаму ва ўсходнеславянскіх мовах. Асабліва вялікі рост падобных сказаў назіраўся ў старажытнабеларускай і старажытнаўкраінскай мовах. У гэтых мовах былі шырока прадстаўленыя безасабовыя сказы з дзеепрыметнікамі, пры якіх маецца прамое дапаўненне: Ст.-укр. *На Мерле пасеку выбито і пасечника выгнано* (Укр. Гр.). У старажытнарускай мове канструкцыі з прэдыкатывамі на *-но*, *-то* і прамым дапаўненнем не былі шырока ўжывальнымі. Сустракаліся канструкцыі з генітывам:

На Вологдѣ куплено рыбы, меду, икры на три рубли (РИБ). Канструкцыі з аказатывам мелі абмежаванае ўжыванне, а ў далейшым страціліся: *А еже пишешши, ани бы царицу твою счаровано и тебя съ нею разлучено* (Пис. Курбск.).

Далейшы лёс канструкцыі з прэдыкатывам на *-но, -то* і аказатывам аказуўся розным ва ўсходнеславянскіх мовах. У рускай мове яна была выцеснена з літаратурнай мовы і захавалася толькі ў асобных дыялектах. Нягледзячы на тое, што ў старажытнабеларускіх помніках гэтая канструкцыя была шырока распаўсюджана, у далейшым яна перастала ўжывацца ў літаратурнай беларускай мове. Яна захавалася толькі ў гаворках, але і тут паступова, хоць і менш інтэнсіўна, чым у рускіх гаворках, страчваецца. Лёс канструкцыі з дзеепрыметнікам залежнага стану і прамым дапаўненнем ва ўкраінскай мове аказуўся іншым: яна захавалася і стала нормаю літаратурнай мовы.

Ва ўсходнеславянскіх помніках дзеючая асоба разам з дзеепрыметнікам звычайна не называлася. У сказе суб'ект дзеяння, які абумовіў пэўны стан, мог заставацца нявызначаным. Напр., *Татар много побито* (Восс. Укр. с Рос). Калі ж дзеючая асоба называлася, то яна магла выражацца ці формай творнага склона, ці формай роднага склона з прыназоўнікам *отъ*. Пры гэтым трэба падкрэсліць, што ў старажытных усходнеславянскіх мовах канструкцыі з прыназоўнікам *отъ* пераважаюць над канструкцыямі з творным склонам. Напр., ст-бел. *А къ тому тежь дано намъ отъ старость нашихъ украиньныхъ знати* (Зап-рус.гр.). У сучасных літаратурных усходнеславянскіх мовах безасабовыя канструкцыі з прыназоўнікам *отъ* не ўжываюцца.

Разгледзім канструкцыі з прэдыкатывам на *-но, -то* ў сучаснай украінскай мове. У мовазнаўчай літаратуры ўкраінскім канструкцыям гэтага тыпу прысвечана шмат прац. Назіранні за іх прыродай не аднойчы выклікалі дыскусіі, а часам і вострую палеміку. Розны погляд на іх спецыфіку часцей за ўсё абумоўліваецца тым, што тут уласная сінтаксічная праблематыка скрыжоўвалася з марфалагічнаю і лексіка-семантычнаю.

Пра цяжкасці ў тлумачэнні гэтых канструкцый сведчыць ужо факт разнабою ў тэрмінах, якія выкарыстоўваюцца аўтарамі для найменавання гэтых сказаў: безасабовыя сказы на *-но, то*, безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны нязменна прэдыкатыўнаю формаю на *-но, -то*, безасабовыя сказы з дзеепрыметнікамі прошлага часу залежнага стану, безасабовыя прэдыкатыўныя формы на *-но, -то*, пасіўныя выказнікі на *-но, -то*, дзеепрыметнікавыя прэдыкатывы на *-но, -то*, немадальныя прэдыкатывы (Соп. иссл.), двукампанентныя безасабовыя квазіпасівы і інш.²

Асаблівасцю ўкраінскай літаратурнай мовы з'яўляецца нарматыўнасць безасабовых канструкцый з дзеепрыметнікамі залежнага стану на *-но, -то* і прамым дапаўненнем: *Сади твої вишневі порубано, побито* (гэтыя ж канструкцыі з явяюцца нарматыўнымі і ў польскай мове: *ponownie przystąpiono do dyskusji, ogłoszono wyniki*).

Канструкцыі з прэдыкатывам на *-но, -то* і прамым дапаўненнем маюць сваю семантыку. Яны абазначаюць "наяўнасць безсуб'ектнага ці аднесенага да суб'екта стану як выніка дзеяння, якое звернута да аб'екта, што захоўвае ў сабе вынік гэтага дзеяння".³ Гэтыя сказы адносяцца да аднадравых двукампанентных, аналагічных двудравым. Вінавальны склон у іх выражае сінкрэтычнае значэнне – суб'екта стану і аб'екта дзеі. Дзеепрыметнік залежнага стану ў гэтых сказах выяўляе "наяўнасць прызнаку, канчатковае яго праўленне з пункту гледжання цяперашняга, прошлага ці будучага часу"⁴.

Асаблівасць гэтых канструкцый у тым, што яны змяшчаюць у сабе элементы актыўнасці і пасіўнасці адначасова. Носьбіт стану можа ў той жа час з'яўляцца і аб'ектам дзеі, якая абумоўлівае гэты стан. Напр., сказ *У Фёдора хату спалено* абазначае, што "у Фёдара спалілі хату" і што "Фёдар страціў хату". У гэтым сказе Фёдар з'яўляецца адначасова суб'ектам стану і аб'ектам дзеі, а стан выражаецца цэлым сказам (хату спалено). Суб'ект стану

можжа прысутнічаць у сказе (*мне поле поливано*) ці адсутнічаць (*моста захоплено*). Акрамя суб'екта стану ў сказе можа прысутнічаць суб'ект дзеяння (агенса), які абумоўлівае сабою абазначаны ў сказе стан. Напр., *Нас старшиною побито*. Гэты сказ змяшчае суб'ект дзеяння (*старшина*), аб'ект, на які накіравана дзеянне (*мы*), і вынік дзеяння. Дзеючая асоба (суб'ект дзеяння) можа быць вызначана (*це мальовано художником*) ці не вызначана (*пасеку выбито*).

Ва ўкраінскай мовазнаўстве да спрэчных ці яшчэ не да канца вырашаных пытанняў, звязаных з канструкцыямі на *-но*, *-то*, адносяцца наступныя: прынцыпы класіфікацыі канструкцыі, магчымасць уключэння ў іх склад дапаможных дзеясловаў *було*, *буде* (часавая характарыстыка), ужыванне інструментатыва дзеючай асобы, ступень пасіўнасці ў семантыцы канструкцыі, абумоўленасць дзеепрыметнікаў відам, выражэнне імі не толькі выніку чалавечай дзейнасці, але таксама і з'яў прыроды.

Існуюць розныя класіфікацыі безасабовых сказаў з дзеепрыметнікамі на *-но*, *-то*. Так, напрыклад, Б.Гавранек выдзяляе чатыры структурныя тыпы гэтых канструкцый у залежнасці ад аб'ектнасці (пераходнасці) ці суб'ектнасці (непераходнасці) дзеясловаў і прысутнасці ці адсутнасці аб'екта. І.І.Пятлічны дае іншую класіфікацыю тыпаў сказаў: з прыкладным дзеючай асобы, з непрамым кіраваннем, з неназваным аб'ектам, з выяўленнем выніку дзеі і інш. Адну з найбольш дакладных сінтаксічных класіфікацый гэтых канструкцый прапанаваў М.Затоканюк, дзе выдзяляюцца 7 тыпаў сказаў: тып А: Part + N_{acc}; тып Б: Part + N_{gen}; тып В: Part + прыназоўніковая канструкцыя, тып Г: Part + Inf; тып Д: Part + Adv; тып Е: Part + злучніковая канструкцыя, тып Ж: Part + *о*.⁵

У сучаснай украінскай мове асноўнае значэнне канструкцыі з дзеепрыметнікам на *-но*, *-то* – гэта паказ мінулай дзеі ў яе існуючым выніку (перфектнае). Таму, што гэтыя канструкцыі абазначаюць выніковасць, стан, у іх наступае “заныпад часавасці”. Калі ж з'яўляецца патрэба паказаць мінулы ці будучы час, з прэдыкатывамі пачынаюць ужывацца дапаможныя дзеясловы *було*, *буде*. Раней пра пытанне аб ужыванні гэтых дапаможных дзеясловаў ішлі спрэчкі. Так, М.Ф.Суліма сцвярджаў, што «украінскай мове ніяк не ўласцівы такія фразы, дзе з выказнікамі на *-но*, *-то* выкарыстоўваюцца дадатковыя формы дапаможнага дзеяслова “*було*” і “*будзе*”». Л.А.Булахоўскі пісаў, што “забарона ўжывання пры прэдыкатывах на *-но*, *-то* дапаможнага дзеяслова *було* або *буде* ... у корані супярэчыла тэндэнцыям развіцця гэтага тыпу сказу”.⁷ Мовазнаўцамі адзначалася, што формы з дапаможным дзеясловам *було* абазначаюць перадмінулы час, абсалютна мінулы час, мінулы выніковы час і інш. Зараз праблему часовага значэння вырашаюць шляхам адрознення марфалагічнага і семантыка-сінтаксічнага часу адпаведных форм. Канструкцыі з *було*, *будзе* трэба разглядаць не як словазлучэнні, а як аналітычныя марфалагічныя формы. Так, з марфалагічнага погляду прэдыкатывы на *-но*, *-то* абазначаюць мінулы перфектны час, з дапаможным дзеясловам *було* – мінулы аорыстычны, з *буде* – будучы. З сінтаксічнага пункту гледжання выдзяляюцца тры формы часу – цяперашні (*Хату спалено*), прошлы (*Хату было спалено*) і будучы (*Хату буде спалено*).

Ва ўкраінскай мове прысутнасць агенса (рэальнага суб'екта дзеі) у сказах з дзеепрыметнікамі на *-но*, *-то* з'яўляецца ненарматыўнай. Мовазнаўцы адзначаюць рэдкае ўжыванне творнага суб'ектнага з гэтымі канструкцыямі. М.Затаўканюк з 609 прыкладаў канструкцый на *-но*, *-то* вызначае толькі 15 выпадкаў творнага суб'екта, што складае два працэнты.⁸ У рускай і беларускай мове творны суб'екта з'яўляецца нарматыўным: рус. *Хозяевами наготовлено припасов на всю зиму*. Пра ўжыванне агенса ў трохкампанентных канструкцыях (N_{instr} + Part + N_{acc}) ва ўкраінскай мовазнаўстве ішлі спрэчкі яшчэ з 20-х гадоў XX ст. Тады М.Ф.Суліма выступаў супраць іх ўжывання ў літаратурнай мове. У 70-х гадах А.А.Бурячок адзначаў, што “непрыродным

для української мови єсть з'явденне безасабових форм на *-но*, *-то* з інструментативам дзеяча⁹. У 50-х гадах Л.А.Булахоўскі выступаў за выкарыстанне N_{instr} . Пытанне аб ужыванні агенса з прэдыкатывамі на *-но*, *-то* і на сённяшні час не вызначана да канца. Большасць мовазнаўцаў сцвярджае, што творны суб'екта рэдка, але сустракаецца пры дзеепрыметніках на *-но*, *-то*. Часцей за ўсё гэта можна назіраць у дзелавым, навукова-публіцыстычным стылях, творах украінскіх пісьменнікаў. Гэта пацвярджаецца назіраннямі над мовай часопісаў, газет. Напр., *Для учасніків семінару было прочитано лекції лекторами з Києва* (газ.). Але нягледзячы на тое, што творны суб'екта падтрымліваецца моўнай кадыфікацыяй, сказы з N_{instr} знаходзяцца на перыферыі гэтай разнавіднасці канструкцый.

М.Затовканюк абумоўлівае ўжыванне творнага суб'екта ва ўкраінскіх безасабовых сказах на *-но*, *-то* працэсамі ўнутрымоўнай (трохкампанентная канструкцыя *хату пабудовано господарем* можа кантамінавацца з украінскай пасіўнай канструкцыяй *хата пабудована господарем*) і міжмоўнай інтэрферэнцыі (гэты ж зварот можа кантамінавацца з рускай канструкцыяй *дом построен хозяином* ці беларускай *хата пабудавана гаспадаром*).

Часта пры знешняй нявыражанасці агенса творным склонам рэальны суб'ект дзеяння ўсё ж такі можа быць вызначаны. Ананімнасць агенса можа раскрывацца экспліцытна і імпліцытна. Пры экспліцытным выражэнні суб'екта гаворка ідзе пра найменшую меру ананімнасці агенса, калі ён названы ў найбліжэйшым кантэксце. Напр., *В народі давно вже помічено* (народам помічено). *Дівне місто проти сонця. Всі взолочено віконця* (віконця взолочено сонцем). Агенс у гэтых выпадках не з'яўляецца часткаю трохкампанентнай мадэлі пасіва, а граматычна выступае ў функцыі іншых членаў сказа (дапаўнення, акалічнасці, зваротка і інш.). Пры гэтым агенс можа быць лакалізаваны ў найбліжэйшым абзацы ці можа быць зразуметы са зместу ўсяго твору. Пры імпліцытным выражэнні агенса ён "кампенсуецца" яго лексічным значэннем або лексічным значэннем іншых членаў сказа. Напр., *Хату спалено, а старога Деміда нещадно побито* (спалено окупантамі). *Так нас дома виховано* (виховано бацькамі). Між гэтымі з'явамі адносіны прама прапарцыянальныя: чым больш мера дэананімізацыі, тым больш вызначаны агенс. Але бываюць выпадкі, калі вызначанасць агенса з'яўляецца нулявой. Тады дзеепрыметнікі ў такіх канструкцыях выяўляюць толькі асноўнае значэнне выніковасці, стану¹⁰.

Прэдыкатыўныя формы на *-но*, *-то* ўтвараюцца часцей за ўсё ад дзеясловаў закончанага трывання (*План было виконано досроково*). Аднак яны магчымы і ад дзеясловаў незакончанага трывання, хоць даследчыкі і падкрэсліваюць, што гэта даволі рэдкая з'ява. М.Затовканюк налічвае 19 форм дзеепрыметнікаў ад дзеясловаў незакончанага трывання на 50 прыкладаў¹¹. Незакончанае трыванне надае прэдыкатывам на *-но*, *-то* значэнне трывалай ці паўторнай дзеі (*Там переказувано останні новини*).

Ва ўкраінскай мове дзеепрыметнікі на *-но*, *-то* паступова страчваюць пярвічнае значэнне безасабовых сказаў, паказваць вынікі чалавечай дзейнасці. Таму яны сінанімічныя няпэўна-асабовым сказам, у якіх суб'ект не вызначаны: *Епископа закинуто в темницю. – Епископа закинули в темницю*. Разам з тым у сучаснай украінскай мове пачалі шырока ўжывацца сказы з прэдыкатывамі на *-но*, *-то*, у якіх паказваюцца з'явы прыроды і дзеянні не абумоўліваюцца воляй людзей (*Глибоко водопій занесено. Небо захмарено, осінню віе*). Л.А.Булахоўскі тлумачыць гэтую з'яву тым, што "пэўна ў гэтым змешванні выяўляецца непатрэбнасць для сучаснага мыслення размяжоўваць сінтаксічна з'явы прыроды і ўчынкі людзей, а з іншага боку, гэтаму спрыяе і адсутнасць выразна-выніковай формы выказніка ў іншых безасабовых сказах"¹².

Канструкцыі з безасабовым прэдыкатывам на *-но*, *-то* былі прадметам даследавання, а часам і спрэчак не толькі ва ўкраінскай мове, але і ў іншых славянскіх мовах і таксама разглядаліся ў супастаўляльным аспекце. У

рускай і беларускай мовах звароты з дзеепрыметнікамі на *-но, -то* з'яўляюцца менш ўжывальнымі, чым ва ўкраінскай мове. Для іх не характэрныя безасабовыя сказы з вінавальным склонам назоўніка (займенніка). Гэтым аднастаўным канструкцыям украінскай мовы адпавядаюць двустаўныя сказы (асабовыя канструкцыі з выказнікам – дзеепрыметнікам залежнага стану) у рускай і беларускай мовах: укр. *Цю роботу тількі распачато.* – рус. *Эта работа только начата.* – бел. *Гэтая работа толькі пачата.* Двустаўныя асабовыя канструкцыі ва ўкраінскай мове сустракаюцца рэдка і набываюць адценне кніжнасці: *Від сэрця понаписані листівки* (Мал.). Таксама безасабовыя канструкцыі ва ўкраінскай мове могуць пазітыўна зазнаваць няпэўна-асабовую трансфармацыю ў рускай і беларускай мовах: укр. *Бригадиря викликано до мікрофона.* – рус. *Бригадиря вызвали к микрофону.*

Для рускай і беларускай моў больш характэрныя канструкцыі з родным склонам і адмоўныя канструкцыі. Суадноснасць асабовых і безасабовых сказаў зрушваецца пры наяўнасці адмаўлення. У рускай і беларускай мовах двустаўныя канструкцыі з адмаўленнем сінанімічныя безасабовым адмоўным канструкцыям V + не + N_{ген}: *Заказ не принят.* – *Заказа не принято.* Ва ўкраінскай мове адмоўная канструкцыя з акузатывам з'яўляецца нарматыўнай (*Книгу не прочитано*), канструкцыі з родным склонам маюць адценне размоўнасці (*Книги не прочитано*).

Такім чынам, з канструкцыямі на *-но, -то* звязаны наступныя адрозненні паміж усходнеславянскімі мовамі: 1) ва ўкраінскай мове з дзеепрыметнікамі на *-но, -то* шырока ўжываюцца назоўнікі ці займеннікі ў вінавальным склоне, у той час, як у рускай і беларускай мовах яны не ўжываюцца, хоць і былі характэрныя для старажытнай мовы; 2) для ўкраінскай мовы не характэрнае ўжыванне творнага суб'екта, у той час, як у рускай і беларускай мовах ён ужываецца; 3) для рускай і беларускай моў больш характэрныя прэдыкатывы на *-но, -то* з родным склонам, але і тут часам паміж гэтымі і ўкраінскай мовамі назіраюцца несупадзенні.

Канструкцыя з прэдыкатывам на *-но, -то* была характэрнай для ўсіх старажытных усходнеславянскіх моў, але усталявалася прырытэтнай толькі ва ўкраінскай мове.

¹ Структура предложения в истории восточнославянских языков. М., 1983. С.82–83.

² Там жа. С.85.

³ Гл.: Курс сучасной української літературної мови. Київ, 1951. Т.2; Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. Київ, 1972; Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: Типы простого предложения. М., 1968; Матвієнко О. Пасивні конструкції на *-но, -то* і *-ний, -тий* в українській мові. Київ, 1936; Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Київ, 1994; Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Киев, 1978; Трубинский В.И. Очерки русского диалектного синтаксиса. Л., 1984.

⁴ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С.136.

⁵ Гл.: Затовканюк М. До характеристики українських конструкцій типу "Козаченька вбито" // Slavia. 1984. С.1–11.

⁶ Сулима М. Ф. Речення з присудком на *-но, -то* в мові Леси Українки. Київ. 1929. С.80.

⁷ Курс сучасної української літературної мови. С.67.

⁸ Гл.: Затовканюк М. Назв. праца.

⁹ Бурячок А. А. Про мову популярних журналів. Київ. 1970. С.94–95.

¹⁰ Гл.: Затовканюк М. Назв. праца.

¹¹ Там жа.

¹² Курс сучасної української літературної мови. С.66.

Скарачэнні назваў крыніц

Укр. Гр. – В.Розов. Українські грамоті. Київ. 1928. Т.1.

Пис. Курбск. – Письма А.Курбского. Сочинения князя Курбского // РИБ. Т.31, СПб., 1994.

Восс.Укр. с Рос. – Документы и материалы. В 3 т. М., 1953.

Зап.-рус. гр. 1542 г. // РИБ. Т.30. Кн.2. №10.

РИБ – Русская историческая библиотека, издаваемая Археолог. комиссией.